

Kunstenaars in de peutergroep

Annemiek Veen & Folkert Haanstra

Een van de onderdelen van het NRO-onderzoeksprogramma ‘innovatiecentra vve’ was een kunstproject op peuterspeelzalen. Annemiek Veen en Folkert Haanstra voerden het onderzoek uit en in dit artikel beschrijven ze de effecten op het gedrag en leren van kinderen én pedagogisch medewerkers. Daarbij gaan ze ook in op condities voor positieve opbrengsten.

De meeste kinderen bezoeken, voordat ze op 4-jarige leeftijd naar de basisschool gaan, een peuteropvang of kinderdagverblijf. Een deel van hen neemt daar deel aan voor- en vroegschoolse educatie (vve). Het vve-beleid beoogt zoveel mogelijk kinderen uit de doelgroep, bijvoorbeeld van laagopgeleide ouders, te bereiken met een ontwikkelingsstimulerende aanpak in peuter- en kleutergroepen om zo taal- en ontwikkelingsachterstanden te verminderen. Dat zou moeten leiden tot een verbeterd startniveau van leerlingen in groep 3 van de basisschool.

Gebleken is dat voorschoolse educatie bijdraagt aan vermindering van onderwijsachterstanden van kinderen uit laagopgeleide gezinnen en kinderen met een migratieachtergrond. Van belang voor betere leerprestaties en het welbevinden van deze kinderen blijkt vooral de aandacht voor taalactiviteiten, begeleiding van spel en hoge emotionele en educatieve proceskwaliteit (Leseman & Veen, 2022). Bij emotionele kwaliteit gaat het om een positieve sfeer in de groep, bijvoorbeeld plezier maken en een onderlinge positieve, affectieve band. Ook de mate waarin de pedagogisch medewerker sensitief en responsief reageert op kinderen en hun interesses en ideeën centraal stelt binnen het spel- en activiteiten aanbod zijn onderdeel van emotionele kwaliteit. Educatieve kwaliteit is het actief ondersteunen van de cognitieve en taalontwikkeling door taalrijke activiteiten die kinderen uitdagen om na te denken en verbanden te leggen en waarin ze door gerichte en specifieke feedback verder komen in hun ontwikkeling (Pianta et al., 2005; Howes et al., 2008). Herhaaldelijk is gebleken dat het pedagogisch handelen (met name de educatieve kwaliteit) in Nederlandse kinderopvangvoorzieningen (en kleutergroepen) voor verbetering vatbaar is (Leseman & Slot, 2013; Slot et al., 2019).

Dit was aanleiding voor het ministerie van OCW en het Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek (NRO) om in 2017 het onderzoeksprogramma ‘innovatiecentra voor- en vroegschoolse educatie’ te starten. Doel was om een kwaliteitsimpuls te geven aan vve en de effecten daarvan te onderzoeken. De innovatiecentra vve zijn te beschouwen als proeftuinen, waarin vve-voorzieningen samen met de gemeente en onderzoekers gedurende drie jaar een innovatieve maatregel implementeren en onderzoeken. De onderzoekers gaan na of de innovatieve maatregelen daadwerkelijk leiden tot betere vve en welke factoren bepalend zijn voor de werkzaamheid van de innovatie.

Jong Beginnen in Den Haag

NRO selecteerde vijf gemeenten om met een zelfgekozen innovatieve activiteit deel te nemen aan dit programma. Die activiteiten zijn zeer verschillend, zoals de inzet van digitale prentenboeken, betere samenwerking tussen peuteropvang en basisschool, meer motivatie van pedagogisch medewerkers

om te professionaliseren en extra opvangtijd om de samenstelling van groepen stabiel te maken.

In Den Haag is gekozen voor de inzet van kunstenaars in de peutergroepen en meer specifiek voor het kunstproject Jong Beginnen (Veen et al., 2020b). Het initiatief tot dit project is genomen door '2turvenhoog'. Tijdens een jaarlijks festival presenteren kunstenaars op locatie in kinderdagverblijven voorstellingen en installaties aan de allerkleinste kinderen (0-6 jaar) en de mensen om hen heen. De oorsprong van het project ligt in Almere, maar Jong Beginnen is sinds 2015 ook actief in Den Haag (<https://2turvenhoog.nl/>). Het is daar een samenwerking tussen 2turvenhoog, de Haagse kinderopvangorganisatie Stichting JongLeren en het Laaktheater, een buurttheater in het Haagse stadsdeel Laak. In het project verzorgen kunstenaars uit verschillende disciplines (muziek, dans, beeldend en mime, of combinaties hiervan) improvisatievoorstellingen in peutergroepen en in het Laaktheater. Per projectjaar krijgt een peutergroep zeven kunstontmoetingen: vijf keer op de peutergroep en twee keer in het theater. Een kunstontmoeting duurt over het algemeen 45 minuten. De voorstellingen zijn gericht op meer emotionele betrokkenheid en participatie van de peuters. Ouders zien en ervaren wat kunst met hun kind doet en de verwachting is dat de pedagogisch medewerkers hun ervaringen met de open en procesgerichte aanpak van de kunstenaars zullen meenemen naar hun groepen.

Een voorbeeld van een kunstontmoeting in de groep is wat een beeldend kunstenaar een tekenperformance noemt. Ze gaat eerst zelf tekenen, waarmee ze de kinderen nieuwe mogelijkheden laat zien. Daarna gaan ook de kinderen tekenen, niet ieder apart op een eigen A4-vel, maar gezamenlijk op grote rollen papier. Het samen tekenen wordt zo ook een fysieke ervaring. Het is een ontmoeting via beeldtaal, maar ook met muziek: een trompettist 'speelt' de gemaakte tekeningen. Een ander voorbeeld is wat een kunstenaar beeldend theater noemt. Uitgangspunt vormen eenvoudige materialen, zoals draadjes, bakjes, snippers en lapjes, die uitnodigen tot kijken, ordenen, uitpakken, verzamelen, manipuleren en ophangen. Het gaat om samen onderzoeken en zintuigelijk ervaren.

Twee voorbeelden van voorstellingen uit het aanbod van 2turvenhoog zijn Wonderland en Schuimtuin. De aanbieders geven hiervan de volgende omschrijvingen (Veen et al., 2020b, p. 11 en 12):

'Wonderland is een improvisatievoorstelling waarbij de dansers en musici de kinderen uitnodigen om actief deel te nemen op het podium en mee te gaan op theatraal avontuur. Er wordt gewerkt met speciale improvisatietechnieken die spelenderwijs de nieuwsgierigheid en creativiteit van de kinderen prikkelen. Op deze manier, in de constellatie

tussen dansers, musici en publiek wordt er in het moment een voorstelling gemaakt die eerst vóór en vervolgens al snel mét het publiek wordt gespeeld. Een feest om naar te kijken en om deel van te zijn'.

En over Schuimtuin:

'Wat als je wereld van schuim is, zacht en veilig, vrolijk en kleurrijk, waarin alles mag en kan? Een zintuigelijke en speelse theateervoorstelling voor kinderen van 2 tot en met 6 jaar waarin verbeelding en fantasie alles tot leven brengen. Contact, humor en verrassing gaan hand in hand. De kinderen komen in een creatieve wereld waarin ze mogen meebewegen, spelen en bouwen. Op deze manier worden de kinderen en hun ouders/begeleiders op een spontane manier getuige én onderdeel van de theateervoorstelling.'

Vooronderzoek

Om zicht te krijgen op wat het project Jong Beginnen precies behelst, zijn interviews gehouden met zestien betrokkenen. Ook is een literatuurstudie uitgevoerd naar theorie en empirisch onderzoek over kunst, kunstenaars en jonge kinderen. Dit bevatte ook een evaluatieonderzoek van Jong Beginnen (2turvenhoog, 2015). Het vooronderzoek heeft geleid tot de opzet van het effectonderzoek. Het gehele onderzoek liep van 2017 tot en met 2020.

Interviews

Uit de interviews kwam naar voren dat de kunstenaars geen vaststaand aanbod hebben, maar dat improvisatie en inspelen op kinderen een belangrijke rol speelt. Een kunstenaar zegt:

'Ik heb geen formule: kinderen doen niet altijd wat je verwacht, je moet open staan voor het moment, erop inspelen, niet strak en rigide iets uitvoeren. Ik ben meer van het ervaren dan van het resultaat.'

Een andere kunstenaar zegt:

'Je gaat je eigen kunst niet doordrukken. Je moet niet willen dat een kind iets bepaalds doet. Maar wel is er in de activiteiten sprake van een verbinding met je eigen kunst. Ik laat ze niet meteen iets zelf doen, maar laat eerst iets zien, zodat je de kinderen nieuwe mogelijkheden aanreikt en nieuwe tools geeft.'

De artistiek directeur van 2turvenhoog zegt over de kunstenaars in relatie tot de kinderen onder meer:

'Jonge kinderen zijn een publiek dat geen regels kent. De kunstenaar moet niet bang zijn voor onvoorspelbare zaken. (...) [Maar] De kunstenaar moet niet bedenken wat het kind leuk vindt. Hij moet doen wat hij leuk vindt, pas dan kan hij iets overbrengen. Oftewel, de kunstenaar moet echt zichzelf zijn, anders werkt het niet. De kunstenaar biedt een verrijking van de omgeving als hij zijn eigen ding doet.'

2turvenhoog selecteert kunstenaars op basis van hun kunstaanbod en hun plan voor de kunstontmoeting. In het begin is er begeleiding, maar niet op het werken met kinderen. Zoals de artistiek directeur zegt: 'Het gaat juist om een spontane ontmoeting.'

Over de effecten op kinderen zegt de artistiek directeur:

'Concentratie, een tijd geboeid naar iets kijken. Anders waarnemen, andere mogelijkheden leren zien, eigen associaties stimuleren, andere manieren van communiceren aanreiken, niet verbaal. Ik denk wel dat één interventie blijvend effect kan hebben door het nieuwe en onverwachte.'

Een pedagogisch medewerker zegt over de reacties van kinderen:

'Sommige kinderen houden erg van dans en gaan direct meedoen, andere kinderen komen juist van hun plek als ze muziek mogen maken of als er attributen zijn die ze kunnen manipuleren. Het is belangrijk dat kinderen in aanraking komen met een breed scala aan kunst.'

Een andere pedagogisch medewerker:

'Er zijn altijd kinderen die drempelvrees houden. Dus voor sommige kinderen is vijf keer niet voldoende om over hun verlegenheid heen te komen en mee te gaan doen. Maar dit type kinderen kijkt wel en verwerkt het later. Ze hoeven niet per se mee te doen om ervan te genieten en er wat van op te pikken. (...) Ik weet dat het zoveel verrijking kan bieden aan het gevoelsleven, maar ook aan de manier waarop kinderen zich uiten. Dat is heel waardevol.'

Een coördinator Peuterleerplekken vindt dat kunstenaars iets bij kinderen teweegbrengen, wat leidsters niet lukt:

'Kunstenaars zijn in staat om kinderen lang betrokken te houden bij een activiteit, een kunstontmoeting, en dat geldt in het bijzonder voor verlegen en niet-Nederlandstalige kinderen.'

Over de effecten op pedagogisch medewerkers zegt de artistiek directeur van 2turvenhoog:

'De pedagogisch medewerkers gaan de kinderen na zo'n kunstontmoeting soms anders zien. Ze ontdekken bijvoorbeeld dat dat drukke kind wel stil kan zitten. Door de kunstontmoetingen ontwikkelen ze meer inzicht in hun handelen naar kinderen toe.'

Een kunstenaar zegt iets soortgelijks:

'Voor pedagogisch medewerkers is het een manier om kinderen te observeren in een heel andere situatie: ze zien soms ander gedrag, andere interacties dan ze van een kind gewend zijn.'

Een medewerker van het Laaktheater:

'Veel medewerkers waren in het begin sceptisch. Ze willen duidelijkheid, een kader en doelen. Het is moeilijk voor ze om los te laten. Maar de meesten zijn uiteindelijk enthousiast: zelf een beetje kind zijn, zintuigelijker bezig zijn.'

Een pedagogisch medewerker zegt er zelf dit over:

'We werken met vve-programma's en daarin komt muziek, kunst en bewegen niet zo sterk naar voren. Programma's zijn opgezet voor het verbeteren van de spraak-taalontwikkeling, ondersteuning van aanleren van het Nederlands, omgaan met tweetaligheid. Maar het stukje creativiteit wordt daarin niet gedekt. Als je het over brede ontwikkeling hebt, is dit echt aanvullend.'

Over de doorwerking in hun reguliere programma zijn de pedagogisch medewerkers terughoudend:

'We pikken ideeën op, maar het is ook weer niet zo dat we na een voorstelling daar nog dagen mee bezig zijn. Omdat je toch ook je eigen ritme hebt, activiteiten die je al gepland had, je thema. En het sluit meestal toch niet aan.'

Een ander zegt hoe de doorwerking beter zou kunnen:

'Je krijgt nu vrij kort van tevoren de informatie, hoe de voorstelling heet en wat er nodig is. Als je dat ietsje langer van tevoren zou krijgen en ook het materiaal waar ze mee komen of geluid, of muziek, dan zou je dat kunnen verweven in het thema. Daar is altijd wel een mogelijkheid voor.'

Een collega vult aan:

‘Als je het iets meer kunt integreren in wat je aanbiedt en ideeën aangeeft krijgt van de kunstenaars om op een andere manier te kijken naar materiaal, naar muziek, naar beweging, dan zou het wat groter kunnen worden dan wat het nu is.’

Verwachte effecten

Op basis van de interviews en documenten (zoals het eerdere evaluatie-onderzoek en de aanvragen voor deelname aan het innovatieproject) kunnen we de verwachte effecten van het project Jong Beginnen beschrijven. We beperken ons in dit artikel tot de effecten op pedagogisch medewerkers, kinderen en (kort) ouders. De mogelijke effecten op de ontwikkeling van de kunstenaars vallen buiten het onderzoek.

De aanwezigheid van de kunstenaars in de groep, zo is de aanname, zou het handelen van de pedagogisch medewerkers beïnvloeden en via hen ook leiden tot effecten bij de kinderen. De medewerkers ervaren de waarde van kunst en zien de reacties bij kinderen op de kunstontmoetingen, zoals plezier, betrokkenheid, aandacht en creativiteit, als waardevol voor de ontwikkeling van kinderen. Ze gaan de aanpak van kunstenaars toepassen in hun groep. Niet in de zin dat ze zelf kunstenaar worden, maar wel dat ze meer procesgericht gaan werken, inspelen op, meegaan in en uitbreiden van ideeën van kinderen, hen bij een probleem verschillende oplossingen laten ontdekken, open vragen stellen en kinderen uitdagen tot nadenken. Daarnaast gaat het om zaken als gebruik van andere dan gebruikelijke materialen en van non-verbale communicatie.

De kunstontmoetingen zouden verder bij kinderen positieve emoties oproepen, zoals blijdschap, plezier, verwondering, trots en zelfvertrouwen. Ook zouden ze hierdoor hun aandacht langdurig kunnen vasthouden, betrokken en geconcentreerd zijn. Op langere termijn kan dat (ook door de veranderde aanpak van pedagogisch medewerkers) tot gedragsverandering leiden, zoals meer durf, uitingsmogelijkheden en creativiteit.

Wat zegt eerder onderzoek over de verwachte effecten?

Hoe realistisch zijn volgens de literatuur die verwachte effecten op het handelen van de pedagogisch medewerkers en op het gedrag van de kinderen? De medewerkers zijn aanwezig bij de kunstontmoetingen en kunnen observeren en participeren. Maar het is de vraag of deze informele vorm van leren voldoende is om zicht te krijgen op de vaardigheden van de kunstenaars en deze zelf te gaan toepassen. Volgens Glauqué (1997) is een begeleidingsstructuur, zoals gerichte coaching, een wezenlijk onderdeel van leren op de werkplek en die is in dit project heel beperkt aanwezig. Onderzoek naar vormen

van co-teaching bij muzieklessen in het basisonderwijs (Van Hoek & Herfs, 2017) toont aan dat wanneer een muziekdocent lesgeeft en de groepsleerkracht volgt en observeert, dit bij de laatste niet automatisch een uitbreiding van didactisch handelen oplevert. Om effect te sorteren is het belangrijk om van tevoren het soort observaties af te spreken en deze naderhand samen te bespreken.

Meta-analyses van onderzoek naar actief en receptief deelnemen aan kunst laat zien dat er slechts beperkte effecten zijn op cognitieve en sociale vaardigheden van kinderen (Winner et al., 2013). Wel zijn er volgens deze analyses positieve effecten van drama op taalontwikkeling en op empathie, en van drama en dans op creativiteit. Dit onderzoek betreft meestal deelnemers van 6 jaar en ouder.

Nederlands onderzoek binnen de Landelijke Kwaliteitsmonitor Kinderopvang laat zien dat het welbevinden en de betrokkenheid van kinderen op de peuteropvang het hoogst is tijdens creatieve activiteiten. Bij bijvoorbeeld een activiteit als een kringgesprek ligt dit voor beide aspecten lager (Slot et al., 2018). De internationale literatuur over kunstdeelname in de vroege kindertijd laat zien dat die onder meer positieve effecten kan hebben op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen (Menzer, 2015; Brown, 2017), maar ook op ‘skill development in core school readiness areas of language, literacy, science, mathematics, and social and cultural learning’ (Brown et al., 2017, p. 213). In het laatste onderzoek werd een zogeheten Head Start preschool vergeleken met een Head Start preschool met een intensief kunstprogramma (Head Start is een Amerikaans programma dat jonge kinderen uit gezinnen met lage inkomens beter wil toerusten voor het onderwijs). Kunsteducatieprogramma’s die verweven zijn met het reguliere curriculum en waarin kinderen regelmatig aan verschillende kunstvormen doen, hebben effect. In het Head Start onderzoek boden kunstenaar-docenten bijvoorbeeld dagelijks verschillende kunstvormen aan (Brown et al., 2017). Ook kunstprojecten van het Schotse Starcatchers programma, dat ten grondslag ligt aan het project Jong Beginnen, zijn vaak intensiever en langduriger. De zogenoemde ‘artists in residence’ zijn twee jaar betrokken bij de deelnemende locaties en zijn veelvuldig in de groepen en in de wijk aanwezig (Martlew & Gorgan, 2013; Young & Powers, z.d.). Uit ander onderzoek komt eveneens naar voren dat om effect te sorteren het kunstaanbod langdurig moet zijn en ingebed in het reguliere aanbod (Nevanen et al., 2014; Kupers & Van Geert, 2017).

Versterking van de interventie

De literatuur over de verwachte effecten leidt tot ons voorstel om de bestaande aanpak van Jong Beginnen te versterken. Nadrukkelijk niet door de activiteiten van de kunstenaars te wijzigen, maar wel door deze beter in te bedden en door de leerervaringen van de pedagogisch medewerkers

minder informeel te maken. Betere inbedding vereist een goede voorbereiding van een kunstontmoeting en structurele evaluatie door de medewerker en de kunstenaar.

Verder stellen we voor om de deelname van medewerkers doelgericht en gestructureerd te maken met een te ontwikkelen 'kijkkader', een instrument om de kunstontmoetingen te observeren. Een ander belangrijk element is begeleiding door een pedagogisch coach, die specifiek gericht is op het inbedden van de kunstvoorstellingen en het versterken van het dagelijks handelen van de pedagogisch medewerker. Dat vereist inzicht in hoe gewenst handelen en gedrag eruit ziet. Een hulpmiddel kan voorbeeldmateriaal zijn. Het project Taal in Spel (www.taal-in-spel.nl) voorziet in voorbeeld filmpjes van gewenst gedrag als inspelen op, meegaan in en uitbreiden van ideeën van kinderen en open (denk)vragen stellen. Dat project is bedoeld om pedagogisch medewerkers (en kleuterleerkrachten) te helpen om via goede begeleiding van het fantasiespel de taal- en denkontwikkeling van kinderen te ondersteunen. Dergelijke voorbeeld filmpjes zouden ook voor de kunstontmoetingen gemaakt kunnen worden.

We verwachten dat een aldus aangepaste interventie meer gewenste effecten zal oogsten dan de huidige interventie.

Het onderzoek

De algemene onderzoeksvraag is of het project Jong Beginnen een positief effect heeft op de kwaliteit van de vve en welke factoren daarvoor bepalend zijn. Daartoe vergelijken we drie condities:

1. kunstontmoetingen ingebed in geoptimaliseerde omstandigheden: vijf keer kunstenaars in de peutergroep en bezoek aan twee voorstellingen in het Laaktheater (versterkte variant);
2. reguliere kunstontmoetingen: vijf keer kunstenaars in de peutergroep en bezoek aan twee voorstellingen in het Laaktheater (reguliere variant);
3. geen kunstontmoetingen (controlevariant).

Per conditie doen negen peutergroepen mee aan het onderzoek, verdeeld over in totaal dertien kinderopvanglocaties.

Het onderzoek is gericht op directe reacties en effecten tijdens en kort na de kunstontmoeting en meer indirecte effecten op het gedrag van medewerkers en kinderen op langere termijn. Meer specifiek op drie door Kirkpatrick (1994) beschreven effectniveaus: 1. reacties op het aanbod (beleving en mening), 2. leren van het aanbod, en 3. ander gedrag door het aanbod.

De te beantwoorden deelvragen voor de pedagogisch medewerkers zijn: In hoeverre zijn zij tevreden over de kunstontmoetingen, in hoeverre leren zij van de kunstenaars en in hoeverre passen zij het geleerde toe in hun werksituatie? Heeft het project effect op de pedagogische kwaliteit van hun dagelijks handelen in de peutergroep?

Tevredenheid en leerervaringen zijn bij medewerkers in conditie 1 en 2 nagegaan met vragenlijsten en een nagesprek. Met groepsobservaties voor en na de kunstontmoetingen is nagegaan of hun werkgedrag is verbeterd. Ook in de controlegroepen is twee keer een groepsobservatie uitgevoerd.

De deelvragen voor de kinderen zijn: Welk gedrag vertonen zij tijdens kunstontmoetingen? Welke effecten doen zich voor in sociaal-emotionele ontwikkeling en gedrag? Voor het meten van het gedrag tijdens de kunstontmoeting hebben we een observatie-instrument ontwikkeld, gebaseerd op het Starcatchers project (Young & Powers, z.d.). Ook zijn deelnemende ouders gevraagd naar reacties van hun kinderen tijdens en na voorstellingen. Voor het meten van de langere termijneffecten hebben we de pedagogisch medewerkers gevraagd aan het begin en het eind van de projectperiode voor vijf kinderen in de groep een zogeheten peuterprofiel in te vullen. Alle gebruikte instrumenten lichten we hierna toe.

Voor het meten van effecten is van belang dat de bedoelde drie condities daadwerkelijk zijn gerealiseerd. In de controlevariant (3) was inderdaad geen sprake van deelname aan kunstontmoetingen, in de versterkte en de reguliere variant wel. Een verschil tussen deze twee condities is dat de medewerkers in de versterkte interventie begeleiding kregen van de pedagogisch coach. Die bestond uit het nabespreken van het gedrag van de kunstenaar en de interactie tussen kunstenaar en kinderen. Maar veel elementen die uit het vooronderzoek werden aangereikt ter versterking van conditie 1, zijn niet ingezet. Er is geen traject ontwikkeld om inzicht te krijgen in het gewenste gedrag, er zijn geen criteria ontwikkeld voor professionalisering van de pedagogisch medewerkers, geen voorbeeldmateriaal als lesmateriaal en geen handvatten om de pedagogisch coaches zelf te ondersteunen. Wel is een aandachtspuntenlijst opgesteld voor het observeren en nabespreken van de voorstelling, met de pedagogisch coach. Maar dit is geen kijkkader geworden zoals beoogd, gebaseerd op beelden en filmfragmenten van en gesprekken met de kunstenaars en achterliggende theoretische noties over goed pedagogisch handelen. Hierdoor was het verschil tussen de reguliere en de versterkte interventie geringer dan voorzien. We komen op de mogelijke redenen hiervoor later terug. Eerst bespreken we de uitkomsten van het onderzoek bij de medewerkers en de kinderen (voor de statistische analyses van de gegevens zie Veen et al., 2020b).

De pedagogisch medewerkers

Bij de pedagogisch medewerkers is met vragenlijsten, een evaluatief nagesprek en groepsobservaties onderzocht in hoeverre zij tevreden zijn over de kunstontmoetingen, van de kunstenaars leren, het geleerde toepassen in hun werksituatie en of het project effect heeft op de pedagogische kwaliteit van het dagelijks handelen in de peutergroep.

Tevredenheid en leerervaringen

Pedagogisch medewerkers zijn tevreden over het project. Uit het nagesprek met hen blijkt dat zij veel hebben aan flyers van het project met beknopte (praktische) informatie over de komende voorstelling. Deze helpen bij de voorbereiding, al hoeft niet alles te worden uitgeschreven, want de medewerkers laten zich graag verrassen door de voorstelling.

Ook wezen ze op het belang van gesprekken tussen de middag, waardoor het middagprogramma (voor de volgende peutergroep die de voorstelling op de opvanglocatie bijwoonde) zo nodig kon worden bijgesteld. Het project is gaandeweg beter toegesneden geraakt op de doelgroep. Vooral beginnende kunstenaars zijn vaak nog niet goed ingesteld op het werken met deze heel jonge kinderen. Kleuters kunnen zich over het algemeen wat langer concentreren dan peuters. Bij heel jonge kinderen werkt het niet als ze lang moeten wachten, kijken in plaats van 'meedoen' en niet mogen praten. De kunstenaars zochten in de latere fase van het project meteen interactie met de kinderen.

Zowel in een vragenlijst als in het nagesprek is pedagogisch medewerkers expliciet de vraag gesteld wat ze van het project leren en meenemen in hun werk. Hierover is veel overeenstemming, die vooral het gedrag van de kunstenaars betreft. Genoemd wordt dat in de omgang met kinderen ook non-verbale communicatie effectief kan zijn, en dat vooral dans en beweging dit belang van lichaamstaal laten zien. Ook noemen medewerkers het belang van terughoudender zijn met ingrijpen en sturen en stiltes durven laten vallen. Verder het werken met eenvoudige materialen en het inzicht dat je met weinig middelen veel creatiefs kunt doen. En: zorg voor verrassingseffecten, dat is een manier om de aandacht vast te houden. Tenslotte: durf te doen en durf je te laten gaan (in spel). Verder is bij medewerkers (evenals overigens bij ouders) meer begrip ontstaan over het begrip kunst: het gaat niet alleen om schilderijen, maar kunst kan van alles zijn. Hierbij is vooral ook de kennismaking met het theaterbezoek van belang.

Gedragsmetingen

Voor het meten van effecten op het werkgedrag van pedagogisch medewerkers gebruikten we gestandaardiseerde instrumenten voor het onderzoeken van kwaliteit in voorschoolse voorzieningen: het observatie-instrument CLASS-Toddler (Classroom Assessment Scoring System; La Paro et al., 2011) en de

aanbodvragenlijst kwaliteit pedagogisch handelen uit het pre-COOL cohort-onderzoek (Veen et al., 2012).

De observaties met CLASS zijn uitgevoerd door getrainde observatoren. CLASS meet de mate van geboden emotionele en educatieve ondersteuning. Bij emotionele ondersteuning gaat het om de sfeer in de groep, onderlinge relaties, sensitiviteit en responsiviteit van de medewerkers, inbreng en initiatief van kinderen honoreren, gedragsregulering en groepsmanagement. Bij educatieve ondersteuning gaat het om het geven van feedback en het stimuleren van taalontwikkeling. De aanbodvragenlijst is een zelfrapportage over aspecten van het eigen pedagogisch handelen, zoals spelverrijking, doen-alsof-spel, bevorderen van zelfregulatie, emotionele ondersteuning, aanbod aan taalactiviteiten, aanbod aan wetenschap en techniek en vertrouwen in eigen vaardigheden.

CLASS liet geen verschillen tussen de drie condities zien in emotionele en educatieve kwaliteit. Ook in de vragenlijst vonden we geen vooruitgang en verschil in vooruitgang tussen de condities. Dit betekent dat ze niet verschillen in het pedagogisch handelen tussen begin- en eindmeting (voor en na de kunstontmoetingen en in de controlegroep voor en na het reguliere aanbod).

De kinderen*Observaties tijdens kunstontmoetingen*

Om inzicht te krijgen in wat er met kinderen gebeurt tijdens de kunstontmoetingen is bij een aantal hun manier van betrokkenheid geobserveerd. Dit gebeurde met een observatieschema, dat zoals gezegd is gebaseerd op dat in het Starcatchers project. Young en Powers (z.d.) maakten daarin onderscheid in twee soorten betrokkenheid: 'absorbed engagement' (waarbij de blik gericht is op de voorstelling en de kinderen vooral toeschouwers zijn) en 'interactive engagement' (waarbij de kinderen in interactie gaan met de kunstenaar(s), met andere kinderen of met de ruimte/ installatie/decor, en praten en bewegen). Martlew en Grogan (2013) hebben deze tweedeling verder verfijnd tot zeven soorten betrokkenheid, waarvan de eerste vier onder 'absorbed engagement' vallen en de laatste drie onder 'interactive engagement':

1. Afgestemd: kijken, volgen wat er gebeurt
2. Aandachtig: intense aandacht voor een bepaalde periode, afleiding negeren
3. Spiegelend: kijken en beantwoorden door herhalen of nadoen
4. Responsief: positieve lichaamstaal, verbaal of non-verbaal reageren, lachen/reiken/knikken
5. Interactief: fysiek beantwoorden door te doen, in wisselwerking met elkaar en/of de kunstenaar

6. Aansporend: ontlokt actie bij anderen door eigen responsief gedrag of taal/geluid
7. Experimenteel: onderneemt actie met materialen, rekwisieten, instrumenten

Het gaat om beschrijvende categorieën zonder waardeoordeel over gewenst of minder gewenst gedrag. Naast de gedragskenmerken bevat het observatieschema ruimte om aanvullende informatie over de context te noteren. Er is geobserveerd bij drie dansvoorstellingen, een uitvoering met een beeldend kunstenaar, een muziekvoorstelling en een toneelvoorstelling. Drie voorstellingen vonden plaats in het Laaktheater en drie in de kinderopvanglocatie. De totale observatietijd is de duur van de kunstontmoeting, ongeveer dertig minuten, waarbij de observator elke vijf minuten aankruiste welke van de zeven indicatoren van toepassing waren. De observaties richtten zich steeds op twee per toeval aangewezen kinderen.

Tijdens het begin van de kunstontmoetingen vertonen kinderen vooral afgestemd gedrag: ze volgen wat er gebeurt en wat er gaande is. Daarna komt ook aansporend, spiegelen, responsief en aandachtig gedrag voor, ongeveer in gelijke mate. Experimenteel en interactief gedrag komen het minst voor, en als het voorkomt is het vooral wat later in de voorstelling. Dit is begrijpelijk als we bedenken dat het eerste deel van de voorstelling ook vaak bedoeld is om te kijken en luisteren en verder dat het gaat om jonge kinderen, waarvan enkele zich op een gegeven moment vrij genoeg voelen om actief te worden, contact met de kunstenaar of andere kinderen te maken en mee te doen.

Het observatieschema bleek goed werkbaar, maar het gaat nog om een kleinschalige exploratieve onderzoeksactiviteit. Er zijn meer observaties nodig om mogelijke verschillen tussen soorten kunstontmoetingen vast te stellen of om na te gaan of een voorstelling in een theater ander gedrag uitlokt dan in de peutergroep.

Ouders over hun kinderen

Over ervaringen tijdens het bezoek aan het Laaktheater zijn interviews gehouden met ouders van peutergroepen van verschillende locaties. Er werden 29 ouders geïnterviewd, meest moeders. Omdat niet alle ouders vaardig waren in het Nederlands, was bij enkele gesprekken een tolk aanwezig. Vrijwel alle ouders antwoorden positief op de vraag of ze het leuk/fijn vonden om met hun kind de voorstelling te bezoeken. Slechts twee ouders hebben de voorstelling als negatief ervaren, omdat ze zagen dat hun kind bang was, voor de donkere zaal of voor de kunstenaar. Het merendeel van de ouders noemt vooral het plezier van hun kind tijdens de voorstelling, of feit dat ze er samen (ouder en kind) plezier aan beleven. Sommige ouders zijn aangenaam verrast over de reacties van hun kind tijdens de voorstelling,

bijvoorbeeld dat het kind zoveel plezier had in een bepaalde activiteit, zoals dansen, muziek maken, manipuleren met 'schuim', of omdat hun kind überhaupt actief ging meedoen. Zoals een ouder vertelde:

'Mijn zoon genoot ervan. Dat kon ik zien, doordat hij ging meespelen en meezingen en het materiaal gebruiken.'

Veel ouders vinden het theaterbezoek belangrijk, omdat ze denken dat hun kind ervan leert: ze leren luisteren, kijken, zelf bewegen en nieuwe materialen kennen. Volgens sommigen is het ook een oefening in aandacht en concentratie. Ook de motoriek wordt genoemd: leren bouwen of op een bepaalde manier bewegen. Een moeder zegt bijvoorbeeld:

'Ik denk dat mijn dochter er iets van kan leren, bijvoorbeeld leren zingen en dansen, maar ook samenspelen en samenwerken. Vooral doordat ze kan zien wat andere kinderen zoal doen, ze worden aan het denken gezet. Dat is beter dan veel binnen zijn. Het is "even iets anders". Ook leren ze om rustig te blijven zitten.'

Het peuterprofiel

Voor het meten van effecten op het gedrag van de kinderen is aan de pedagogisch medewerkers gevraagd om aan het begin en aan het eind van de projectperiode voor vijf kinderen een korte vragenlijst in te vullen. Dit 'peuterprofiel' is ontwikkeld in het pre-COOL onderzoek (Veen et al., 2012), dat gericht was op de effecten van verschillende vormen van kinderopvang en van voor- en vroegschoolse educatie. Het peuterprofiel bevat vier schalen: spelwerkhouding (duur en intensiteit van aandacht), sociale vaardigheden, taalniveau en probleemgedrag. Omdat bevorderen van onderzoekend gedrag en creativiteit genoemd zijn als mogelijke effecten zijn voor ons onderzoek items toegevoegd over exploratiegedrag. Het betreft items als: 'Probeert vaak nieuwe dingen uit', 'speelt met veel fantasie', 'doet het liefst wat bekend en vertrouwd is'. Voor het meten van de effecten zijn enkele controlevariabelen verzameld, zoals sekse, geboortedatum, opleidingsniveau ouders en het al die niet hebben van een vve-indicatie.¹

Voor 56 kinderen van zeven locaties is het peuterprofiel twee keer ingevuld. Dit is alleen gebeurd voor de versterkte en de reguliere conditie. Bij de controlegroep lukte het helaas niet om voldoende peuterprofielen ingevuld te krijgen. De kinderen scoren op beide meetmomenten gemiddeld laag tot redelijk op de schaal taal. In vergelijking met de andere schalen is de

1 Kinderen met (een risico op) een onderwijsachterstand krijgen van het consultatiebureau een zogenaamde vve-indicatie. Criteria voor toekenning verschillen per gemeente.

spreiding hier groot. De scores op de schaal sociale competentie zijn vrij hoog (met name op de eindmeting), de kinderen vertonen weinig probleemgedrag, hebben gemiddeld een redelijk positieve speelwerkhouding en zijn redelijk exploratief. Gekeken is of de twee condities verschillen in vooruitgang op de verschillende schalen, maar dat bleek niet het geval. De reguliere en de versterkte groep verschillen niet significant in vooruitgang op de begin- en de eindmeting.

Wat betekenen de uitkomsten?

Samenvattend kunnen we zeggen dat het onderzoek positieve resultaten laat zien op de eerste twee effectniveaus, namelijk de beleving bij kinderen en de waardering en leerervaringen van pedagogisch medewerkers en ouders van het project. Maar op het derde niveau, verandering van gedrag, vinden we geen effecten. Hoe kunnen we dat laatste verklaren?

Men kan zich afvragen of het eerlijk is de gedragseffecten van de kunstontmoetingen te meten met standaardinstrumenten als CLASS-Toddler en het peuterprofiel en of men niet beter alleen instrumenten had kunnen gebruiken die toegesneden zijn op deze specifieke interventie. Wij kozen ervoor om deze standaardinstrumenten wel te gebruiken, omdat ze valide en betrouwbaar zijn om de kwaliteit van het pedagogisch handelen in de vve en de houding en het gedrag van peuters vast te stellen en het onderzoeken in de vve vergelijkbaar maakt. Dit project was immers een van de vijf 'innovatiecentra voor- en vroegschoolse educatie' die allemaal kwaliteitsverbetering ten doel hadden. Behalve Jong Beginnen waren drie andere projecten gericht op gedragsverandering van pedagogisch medewerkers. Ook in die projecten zijn bij voor- en nametingen met CLASS geen significante verschillen gevonden. Het onderzoek naar digitale prentenboeken laat wel een significante vooruitgang zien in de taalontwikkeling van de peuters. Het eindrapport van de vijf innovaties (Veen et al., 2020a) constateert dat de implementatie van de innovaties vaak moeizaam is verlopen en dat verdere ontwikkeling van de innovatie, vooral reflectie op de invulling en de uitvoering ervan, noodzakelijk is.

Terug naar de onderbouwing en de implementatie van het project in Den Haag. We weten uit de onderzoeksliteratuur dat transfereffecten van kunst en kunsteducatie op cognitieve en sociale vaardigheden maar beperkt zijn aangetoond (zie bijvoorbeeld Winner et al., 2013). Bij veel onderzoek naar transfereffecten is het ook theoretisch niet plausibel dat dergelijke effecten te bereiken zijn. Bij het kunstproject Jong Beginnen is het theoretisch wél verdedigbaar dat de kunstontmoetingen effect kunnen hebben op het gedrag van de pedagogisch medewerkers en de kinderen en is er, zoals uit het

literatuuronderzoek bleek, ook empirisch onderzoek dat dit aantoont. Maar deze succesvolle interventies zijn langdurig en ingebed in het dagelijkse programma. De door ons onderzochte kunstontmoetingen zijn van beperkte duur en maar ten dele ingebed in het programma van de peutergroep.

In ons project verwachtten we dat medewerkers door doelgerichte, gestructureerde, participerende observaties tijdens de kunstontmoetingen zicht zouden krijgen op welk gedrag nodig is om bij kinderen hetzelfde teweeg te brengen als de kunstenaar doet. Door dit gedrag van de kunstenaars gericht te bekijken, er zelf mee te oefenen en op eigen en elkaars gedrag te reflecteren zou de interventie doorwerking kunnen hebben op het werkgedrag van de medewerkers. Uit het onderzoek blijkt dat hier binnen het project maar beperkt op is aangestuurd en dat de versterkte interventie, waarvan we het meeste effect verwachtten, maar zeer ten dele is gerealiseerd. Daarvoor zijn enkele redenen te noemen. Bij de Stichting JongLeren waren gedurende het project verschillende personeelwisselingen, waaronder mensen die bij de opzet van het onderzoek betrokken waren geweest en zich daaraan hadden gecommitteerd. Verder bleek het draagvlak voor een versterkte aanpak met en voor de pedagogisch medewerkers niet groot genoeg. Dit kwam vooral door tijdgebrek, maar waarschijnlijk ook omdat veel betrokkenen wel tevreden waren met de reguliere aanpak met kunstenaars, zoals die al enkele jaren bestond. Men zag de versterkte conditie daarom niet als oplossing voor een probleem. Ten slotte bestaat bij 2turvenhoog enige vrees dat met de voorgestelde inkadering de kunstontmoeting op 'een lesje' gaat lijken. Men benadrukte dat het om een open ontmoeting met een kunstenaar gaat, zonder vaste doelstellingen.

De geplande versterkte conditie is gericht op betere inbedding van de kunstontmoetingen: voorbereiding, gestructureerde observaties, evaluatie en coaching. De kunstontmoetingen en voorstellingen zelf en de daarbij gehanteerde aanpak van de kunstenaars zijn als gegeven beschouwd. Het is niet aan de onderzoekers om inhoudelijk in te grijpen in de kunstzinnige uitgangspunten en uitwerkingen van het project. We hebben gezien dat er een aantal gemeenschappelijke kenmerken van de kunstontmoetingen zijn, zoals nadruk op improvisatie en interactie en de open en procesgerichte aanpak van kunstenaars. Maar uiteraard zijn er onderlinge verschillen, alleen al doordat het om verschillende kunst disciplines gaat. Zo is van drama bekend dat het de taalontwikkeling kan stimuleren, terwijl dat van de andere disciplines niet is aangetoond (Winner et al., 2013). Ook de mate van ervaring van deelnemende kunstenaars met het werken met peuters verschilt. Maar 2turvenhoog focust niet op pedagogisch-didactische expertise van de kunstenaar. Uitgangspunt is de eigenheid van de kunst, aldus zijn website: 'De kinderen worden niet benaderd vanuit een educatief kader, maar

ondergaan ontmoetingen met kunstenaars die met hun werk contact maken met de kinderen en focussen op de uitwisseling in het moment.' (www.2turvenhoogfestival.nl/jongbeginnen). Het onderzoek heeft zich niet bezighouden met de vraag of een bepaalde voorstelling of een bepaalde kunstenaar effectiever is dan een andere. En juist omdat in de literatuur effecten worden toegeschreven aan langdurige en in het onderwijs ingebedde kunstprojecten is het ook niet waarschijnlijk dat een enkele voorstelling tot gedragsveranderingen zal leiden zoals gemeten met CLASS of het peuterprofiel. Wel zal de impact op het moment van de voorstelling verschillen. Het in het project voorgestelde observatieschema ('kijkkader') van voorstellingen voor pedagogisch medewerkers en het aan het Schotse onderzoek ontleende instrument om reacties en beleving van kinderen tijdens voorstellingen te observeren, kunnen behulpzaam zijn om nader onderzoek te doen naar individuele voorstellingen.

Hoewel het niet kunnen aantonen van gedragsveranderingen bij de pedagogisch medewerkers en de peuters teleurstellend is, laten de positieve effecten op de eerste twee effectniveaus zien dat het kunstproject een waardevolle en verrijkende bijdrage aan de voor- en vroegschoolse educatie is. De bijdrage zit vooral in het belang van de kunstervaringen voor de kinderen en de kennisgeving met de werking van de taal van het beeld, het lichaam en de muziek naast die van gesproken taal. Maar het project reikt ook aspecten van pedagogisch handelen aan die belangrijk zijn voor kwaliteitsverbetering van voor- en vroegschoolse educatie en die de moeite waard zijn om verder te ontwikkelen. Het gaat daarbij onder meer om inspelen op, meegaan in en uitbreiden van ideeën van kinderen, een probleem creëren, verschillende oplossingen bieden of laten ontdekken, open (denk)vragen stellen en uitdagen tot reflecteren. Het project past hiermee in een ontwikkeling naar een meer kindvolgend, spelgeoriënteerd aanbod. Als de voorgestelde versterkte versie van kunstontmoetingen niet haalbaar blijkt, zouden aan de instellingen verbonden pedagogisch coaches kunnen zorgen voor meer inhoudelijke verbinding en afstemming en daarmee een rol spelen in de vertaalslag naar het pedagogisch handelen op de groepen en naar de ouders.

Annemiek Veen is senior onderzoeker bij het Kohnstamm Instituut in Amsterdam. Haar belangrijkste onderzoeksterrein is voor- en vroegschoolse educatie.
aveen@kohnstamm.uva.nl

Folkert Haanstra was bijzonder hoogleraar Cultuurparticipatie en Cultuureducatie aan de Universiteit Utrecht en Lector Kunst- en Cultuureducatie aan de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.
folkert.haanstra@kpnmail.nl

Literatuur

2turvenhoog. (2015). *Project Jong beginnen. Evaluatierapport van de pilot in het najaar van 2015.*

Brown, E. D., Garnett, M. L., Velazquez-Martin, B. M., & Mellor, T. J. (2017). The art of Head Start: intensive arts integration associated with advantage in school readiness for economically disadvantaged children. *Early Childhood Research Quarterly*, 45, 204-214.

Brown, V. (2017). Drama as a valuable learning medium in early childhood. *Arts Education Policy Review*, 118(3), 164-171.

Glaudé, M. Th. (1997). *Werkplek-opleiden als innovatie*. Proefschrift Universiteit Utrecht.

Hoek, E. van, & Herfs, J. (2017). *Met meer handen in de klas meer muziek*. Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten. Lectoraat Kunsteducatie.

Howes, C., Burchinal, M., Pianta, R., Bryant, D. M., Early, D., Clifford, R., & Barbarin, O. A. (2008). Ready to learn? Children's pre-academic achievement in pre-Kindergarten programs. *Early Childhood Research Quarterly*, 23(1), 27-50.

Kirkpatrick, D. L. (1994). *Evaluating training programs: The four levels*. Berrett-Koehler.

Kupers, E., & Geert, P. van. (2017). Wat weten we over creativiteit van kinderen op de basisschool? Een theoretisch model en recent empirisch onderzoek. *Cultuur+Educatie*, 16(47), 42-61.

La Paro, K. M., Hamre, B. K., & Pianta, R. C. (2011). *Classroom Assessment Scoring System (CLASS). Manual Toddler*. Brookes Pub.

Leseman, P., & Slot, P. (2013). *Kwaliteit en curriculum van voorschoolse opvang en educatie in Nederland. Relaties met structurele kenmerken, organisatie-kenmerken en gebruik van educatieve programma's*. Universiteit Utrecht.

Leseman, P., & Veen, A. (red.). (2022). *Het pre-COOL cohort tot en met groep 8. Ontwikkeling van kinderen en relatie met kwaliteit in de voor- en vroegschoolse periode*. Kohnstamm Instituut. Rapport 1080.

Martlew, J., & Grogan, D. (2013). Reach for the stars! Creative engagement with young children. *Early Child Development and Care*, 183(8), 1029-1041.

Menzer, M. (2015). *The arts in early childhood: social and emotional benefits of arts participation. A literature review and gap-analysis (2000-2015)*. National Endowment for the Arts.

Nevanen, S., Juvonen, A., & Ruismäki, H. (2014). Does arts education develop school readiness? Teacher's and artists' point of view on an art education project. *Arts Education Policy Review*, 115(3), 72-81.

Pianta, R., Howes, C., Burchinal, M., Bryant, D., Clifford, C., Early, D., & Barbarin, O. (2005). Features of pre-kindergarten programs, classrooms, and teachers: do they predict observed classroom quality and child-teacher interactions? *Applied Developmental Science* 2005, 9(3), 144-159.

Slot, P., Jepma, IJ., Muller, P., Romijn, B., & Leseman, P. (2018). *Kwaliteit van de Nederlandse kinderdagopvang, peuteropvang, buitenschoolse opvang en gastouderopvang. Gecombineerde metingen 2017-2018*. Universiteit Utrecht/Sardes.

Slot, P., Jepma, IJ., Muller, P., Romijn, B., Bekkering, C., & Leseman, P. (2019). *Ontwikkelingen in de kwaliteit van de Nederlandse kinderdagopvang, peuteropvang, buitenschoolse opvang en gastouderopvang. Gecombineerde metingen 2017-2019*. Universiteit Utrecht/Sardes.

Veen, A., Veen, I. van der, Heurter, A., Ledoux, G., Mulder, L., Paas, T., Leseman, P., Mulder, H., Verhagen, J., & Slot, P. (2012). *Pre-COOL cohortonderzoek. Technisch rapport tweejarigcohort, eerste meting, 2010-2011*. Kohnstamm Instituut. Rapport 877.

Veen, A., Bus, J., & Druten, L. van. (2020a). *Innovatiecentra voor- en vroegschoolse educatie Samenvatting van vijf deelonderzoeken*. Kohnstamm Instituut. Rapport 1064.

Veen, A., Haanstra, F., & Karssen, M. (2020b). *Kunstenaars in de groep. Onderzoek naar de effecten van kunst in de voorschoolse educatie*. Kohnstamm Instituut. Rapport 1054.

Winner, E., Goldstein, T., & Vincent-Lancrin, S. (2013). *Art for art's sake? The impact of arts education*. OECD.

Young, S., & Powers, N. (z.d.). *See theatre: play theatre. Starcatchers final report*.